

משנת הונאה לאור הכלכלה והמסחר

דרוש וקבל שכר או הלכה למעשה?

מאיר ברכפלד

במאמר זה אני מתכוון להציג סוגיה בגמרא מתוך ההיבט של מי ששבילי תורת הכלכלה ודרכי המסחר נהירין לו, שכן בדיקה מעמיקה מעלה תוצאות מפתיעות בעיקר כאשר למעשיות המועטת של הנאמר במקורות. פה ושם אסטה מן הקו הראשי של הנושא כדי להאיר בעיות נוספות בגישה ששימשה לי לחקירת בעיות ההונאה. בכוונתי להוכיח שההתבוננות בדיני ממונות הובילה את חכמינו להבנות אנאליטיות, שבאקדמיה לא נתגלו אלא באיחור של מאות שנים.

1. המשנה (בבא מציעא פ"ד, ג)

האונאה ארבעה כסף מעשרים וארבעה כסף לסלע, **שתות למקח**. עד מתי מותר להחזיר? עד כדי שיראה לתגר או לקרובו. הורה רבי טרפון בלוד-האונאה שמנה כסף לסלע, שלישי למקח, ושמחו תגרי לוד. אמר להם, כל היום מותר להחזיר. אמרו לו, יניח לנו ר' טרפון במקומנו, וחזרו לדברי חכמים.

משנה זאת שלכאורה פשוטה היא, מלאה קשיים שבחלקם לא דנו כל צרכם עד היום. כוונתנו להבליט כמה מן הקשיים האלה ולהציע פה ושם פירושים חדשים או הבהרות חדשות, לאור הכלכלה והמסחר.

ראוי לציין שמלשון המשנה לא ברור, אם היא עוסקת רק בהונאה של הקונה או גם בזו של המוכר. בכל אופן במקרה האחרון צריך להניח שתגרי לוד היו לרוב מן המאנים, ולא מן המתאנים, וכפי שמעיד רש"י " (ב"מ מט ע"ב ד"ה ושמחו וכו') ושהיו בקיאים בסחורה ומוכרים ביוקר". כדי שתהיה ההתייחסות של המשנה סימטרית צריך לפרש את המלה "מקח" שבמשנתנו במשמעות של עיסקה ולא של קנייה, כך שתתאים גם לקנייה וגם למכירה (ראה תוס' מב ע"ב:). אנחנו ניחד את הדיבור להונאת הלוקח פרט למקומות שבהם נזכיר את המוכר במפורש.

התרחיש המובא במשנה הוא שאדם קונה חפץ, בלבו עולה חשד שנתאנה, והוא בודק, אם החשד מוצדק. פרופ' י. ליברמן טוען שההלכה ראגה בדיני ההונאה להטיל על המוכר גם את הטרחה וגם את ההוצאה הנחוצה, כדי להבטיח לקונה שהמחיר שהמוכר לוקח ממנו, הוא אמנם מחיר

מוצדק. טענה זו נראית לנו כלא-נכונה, מכיון שסנקציית ההונאה המוגבלת הגבלה מאוד צרה בזמן (פחות מ"כל היום"), אינה יכולה לשמש תחליף לבדיקת מחירים. אמנם אם אין בדיני ההונאה, שהם דיני ממונות, משום הגנה גורפת מפני עשיית עוול לקונה, כי אז האיסור מן התורה להונות ודאי מגן גם על הקונה ועל המוכר, ושלא כחוקי הגויים, ששם הכלל הוא *caveat emptor*, הקונה ייזהר, ובלשון מהרש"ל המצוטט ע"י הסמ"ע - "פתח עיניך וראה."

רמב"ם (הל' מכירה פ"ב, א') כותב שדין הונאה חל גם במקרה של שוגג, כלומר כאשר בשעת ביצוע העיסקה לא ידעו שיש כאן משום הונאה, וכי גם אז צריך לשלם (כאשר נודע הדבר). והנה חלוקות הדעות בשאלה אם חייבים - הן הקונה הן המוכר - לבדוק את המחיר כדי להימנע מן האיסור. לפי ס' החינוך (מצוה שלז, שמ במהר' רח"ד שעוועל) מסתבר שאינו חייב להחזיר כסף או לבטל המקח אלא במזיד, ואילו מהרש"ם מביא "רבמה שנוגע בין אדם לחברו, אין הברל בין שוגג למזיד", מעין "אדם מועד לעולם" (ב"ק ג ע"ב).

מהי צורתה של הגנה זו? המשנה קובעת שהקונה בודק אצל תגר או אצל קרובו. מי הוא תגר זה? מה תפקידו? ומהו תפקיד של הקרוב? מהו טיבו של המחיר שהתגר או הקרוב אמורים לקבוע? בנושאים אלה ואחרים השייכים להם נדון במאמר זה.

2. שוק משוכלל

במושג "שוק" שבו נשתמש כאן, אין הכוונה לקבוצה של קונים ומוכרים המוכנסים במקום אחד דווקא. הם יכולים להיות מפוזרים בכל העולם, ובלבד שהקשר שביניהם יהיה קשר של קניית סחורות מסוימות ומכירתן. והנה יש להבחין בין שוק משוכלל ושאינו משוכלל. שוק משוכלל הוא שוק המאופיין בין השאר בכך שהאינפורמציה זורמת מהר בין כל העוסקים בו, בכך שיש יחידות זהות רבות של אותה הסחורה, ובכך שאין למוכר אחד או לקונה אחד או לקבוצות של מוכרים או של קונים השפעה על השוק, אלא כל המוכרים והקונים מתחרים אלה באלה וכל קונה וכל מוכר שואף לתועלת מרבית לעצמו. על פי ההגיון אין להניח שדין ההונאה בשוק ששכלולו גבוה, יהיה דומה לזה שבשוק ששכלולו לקוי. כאשר רשב"ם (בבא בתרא פט ע"א) תיאר את תיפקודו של השוק בד"ה "ואין מעמידין אגרדמין לשערים - (כדי) שלא ימכרו ביוקר, סברא היא דאינו צריך, דאם זה רוצה למכור ביוקר, אותו הצריך למעות יתן בזול, וילכו הלוקחים אצלו וימכור זה בזול על כרחו", ודאי לא היה לנגד עיניו שוק משוכלל ממש - ואף על פי כן מתאים ניתוחו גם לשוק כזה, ניתוח שלא נתגלה בתורת הכלכלה אלא הרבה מאות שנה אחר זמנו. ואולם כבר בתקופת התלמוד (בבא בתרא פט ע"א) כעס שמואל על האמורא קרנא שרצה להעמיד אגרדמין לשערים, על שלא הבין את תיפקוד השוק ואמר לו "תיפוק ליה קרנא בעיניה". הגמ'

(שם צ ע"ב) מספרת לנו בהקשר זה שאביו של שמואל מכר את פירותיו מאז שעת הגורן ועד שנגמר לו אוצרו במחיר הזול של תחילת העונה, ואלו שמואל עצמו עיכב את מכירת פירותיו בתחילת העונה ומכרם מאוחר יותר במחיר הזול של תחילת העונה. שניהם התכוונו במניפולאציות אלה לשמור על מחיר נמוך של הפירות אבל הגמרא משבחת דווקא את האב, מכיוון שהוא מנע את העלאת המחיר בתחילת העונה, **שכן האינרציה של המחירים גורמת לכך, שמחיר, כיוון שעלה, לא בנקל שוב הוא יורד, חרף ההתחרות**. אמנם איך ניישב את דברי הגמרא המפורשת (שם פט ע"א), ודברי רשב"ם עליה, עם דברי הגמרא (שם צ ע"ב) אשר עליהם אומר רשב"ם (ד"ה טבא דאבא מדברא) "משהוקר השער אינו יכול להזדלזל מהרה"? אולי אפשר לתרץ שלפי רשב"ם יש משקל למחיר ההיסטורי, ובמיוחד למחיר של תחילת העונה. **"קשיחותם של מחירים מסוימים אפילו בשוק אשר בו שולטת ההתחרות, שוב חידוש היא בתורת הכלכלה שנתחדש רק ברבע הראשון של המאה ה-כ, אף כי בקשר לשכר-עבודה, ולא בקשר למחירים של סחורות**.¹ בכל אופן, בשוק שאנו דנים בו, דהיינו השוק המשוכלל, ככל ששכלולו מושלם יותר, האונאה של שתות פחות שכיחה, וממילא אין טעם וגם אין הצדקה בקביעת המחילה עד שתות. וכן סובר בעל "מחנה אפרים" - "אם כן ככהאי גוונא שהדבר הידוע לכל אדם, ועתיד להתברר בוודאי, אמאי יהא מחיל מירי".

3. השתות של המשתכר והשתות של הונאה

בתלמוד משמשת המלה ששית כמספר סידורי בלבד. בשביל השכר 1/6 משתמשים בו במלה שתות. בבבא מציעא (מ סע"א ואילך) הגמרא מספרת שר' יהודה היה קונה ומוכר יין, ובהמשך הדברים היא מעירה ש"המשתכר אל ישתכר יותר משתות", ונראה שיש להבדיל בין שתות זו ולשתות של הונאה שבמשנתנו, מה שלא נעשה, למשל, בערך אונאה של האינצקלופדיה התלמודית. לגבי השתות המוזכרת בכ"מ ס ע"א בעל "ספר החינוך" מסתפק בהערה שניתן לסוחרים להרוויח - בתנאי שהרווח לא יעלה על שתות - "מפני תיקון היישוב, כדי שימצאו צרכיהם בכל מקום". מאחר שהעדה זאת באה במצוה שלו, העוסקת באיסור הונאה ולא בקביעת הרווח של המוכר צריך אולי לחפש פירוש אחר למלים אלה אשר לפיו הן דנות בהונאה. בכל אופן ראוי לציין שענין זה, שהחברה "מוכנה לשלם" רווח ליזם בנוסף לכל הוצאותיו ושכר טרחה שלו, היה חידוש עוד לפני כמאה שנה, והענין עדיין שנוי במחלוקת. ועוד בזמננו האמינו בחלק גדול של העולם, עד השנים האחרונות ממש (על-פי תורתו של קרל מרקס), שרווח זה אינו אלא גזילת הצרכן. מזווית-ראייה אחרת החליט בעל "חוט השני" שמשלמים לו למוכר "לא בשביל הטורח אלא בשביל הוצאת מעותיו ושהיו באחריות ושהוא חריף במשא ומתן". גם סברה זו היא מן החידושים שנתחדשו בעולם האקדמי רק בזמן האחרון.

המאירי על המשנה (כ"מ פ"ד, ג) מעיר שהגבלת הרווח של הסוחר תקיפה רק במכירת דברים של חיי נפש ורק כשהמוכר נושא ונותן באמונה. בכל יתר העסקות רשאי אדם להרוויח מה שהוא יכול ודיני הונאה יחולו רק ב"שתות על השער היוצא בעיד, שכבר נכלל בו זוראי להשתכר" (דעה זו שונה מזו שהזכרנו לעיל בשם בעל "מחנה אפרים"-כסוף פרק 2). לא מצאתי בגמרא מקור להגבלה זאת לנושא ונותן באמונה, אבל מסתבר שהמאירי סבור, שבזמן שיש שער, הקונה הוא מוגן - אם על ידי שהוא קונה לפי השער, ואם על ידי שהוא קונה במחיר שאינו עולה על שתות מעל מחיר השער. אבל אותו הקונה הסומך על המוכר ואין לו אפשרות לבדוק אם נתאנה, עליו התורה מגינה לכל הפחות במקח של דברים של חיי נפש, ובהם אין נותנים למוכר להעלות את המחיר ביותר משתות מעבר לעלות.

4. מחלוקת רב ושמואל

כשהשוק אינו משוכלל, אין לנו מחיר אחד לכל סוג של סחורה אלא רצועה של מחירים. לפני שנדרון ברצועה זו, נדון ברצועה אחרת שכבר אמוראים דנו בה. הנה מיד אחר המשנה דלעיל אומרת הגמ': "אתמר, רב אמר, שתות מקח שנינו, ושמואל אמר, שתות מעות נמי שנינו". כלומר, רב מדבר בחפץ ששוויו 6 (ועל פירוש המושג "שווי" בשוק לא-משוכלל נדבר להלן), והמוכר מכרו ב-7, כך שהקונה נתאנה בשתות של מקח, ושמואל מדבר גם במקרה ששילם 7.20 כשהחפץ אינו שווה אלא 6, והרי הוא נתאנה ב-1.20, כלומר בשתות הכסף ששילם מעל שוויו של המקח, במילים אחרות בחומש של שווי הסחורה. לפי זה, לפי רב, ההונאה היא רק בנקודה 7. אם שילם פחות, ההנחה היא שהקונה מחל (בשוק שאינו משוכלל). אם שילם-לרב-בדיוק אותה התוספת של שתות, הקניין קניין והמוכר מחזיר את ההונאה, כלומר, מטבע אחד. ואם שילם יותר, המקח בטל. הסבירות שהעיסקה תיעשה בדיוק בתוספת שתות, היא קטנה מאוד.

רדב"ז (בתשובותיו, ח"ב סי' תשצ"ד ד"ה תשובה דע) מניח עשר הנחות-יסוד לסוגית תגרי לוד. אחת מהן היא שהשתות, כפי שהסברנו, "שעורו מצומצם", והשנייה ש"קנה ומחזיר הונאה עדיפא להו מביטול מקח". לפי זה יכול להיות שסוחרים היו "מצמצמים" במתכוון את התוספת לשתות, כדי שהמכר לא ייבטל. בגמרא (כבא מציעא נא ע"א) מסופר מעשה של חישוב מכוון כזה לשתות, ודווקא מצד הקונה ולא מצד המוכר - "ההוא גברא דהוה נקט ורשכי לזבוני, קרי שיתא ושויא חמשא, ואי הווי יהבי ליה חמשא ופלגא - הוה שקיל. אתא ההוא גברא ואמר, אי יהיבנא ליה חמשא ופלגא - הווי מחילה, אתן ליה שיתא ואתבעיה לדינא".

כפי שראינו, ההונאה לפי רב היא הנקודה ה"מצומצמת". מהי נקודת ההונאה-לפי שמואל, הסובר "שתות מעות נמי שנינו (שם מט ע"ב)? לפי מקח יש הונאה כשהקונה משלם 7 בשביל חפץ השווה

6, וגם כשהוא משלם בשבילו 7.2 לפי מעות. מה הדין כשהוא משלם מחיר שהוא בקו זה הנמשך בין 7 ל-7.2? רבנו יהודה מבעלי התוספות אומר שבכל המחירים שבין 7 ל-7.2 מחזירים לו ללוקח את הונאתו. ריטב"א מתקיף דעה זאת וטוען טענה תמוהה - "דהיכי עכדינן הונאה וליכא שתות משום צד, וכי פשרה אנו מטילין בין שני הצדדים?", ובא לידי המסקנה שהנקודות 7 ו-7.2 הן נקודות-הונאה, והמחירים שביניהם הם מחירי ביטול מקח. אמנם כבר היקשו ראשונים על שיטה זו ו"הפני יהושע" כתב "מי כתיב שתות באורייתא?", ומסיק שההונאה היא בכל הקו, משתות מקח עד שתות מעות, דהיינו בשוה 6 מ-7 עד 7.2, ושכן נראה לו מסוגית הש"ס (ארכו של קו זה הוא 3.33% של שווי הסחורה).

5. מקור השתות

אולם, מהי התשובה על התמיהה שמעלה ה"פני יהושע" - "מי כתיב שתות באורייתא?". רמב"ן על התורה אומר שהשתות היא קבלה מסיני ובתקופת "הדילוגים" ראוי להזכיר את החידוש שחידש הרב מ' ארן בספרו "נפלאות מתורתו", שסופי-התיבות שבפסוק "ולא תונו איש את עמיתו ויראת" (ויקרא כה' יז) הם האותיות של המלה שתות בסדר הנכון. יש שסוברים, שכך-בשתות-העריכו חכמינו את הגבול אשר למעלה ממנו אין אדם מוחל בשום מקרה. ואף-על-פי שקבעו לא פעם אחת הלכות ושיעורים מתוך שירדו לדעתו של אדם, אפשר להניח שבמקרה דנן היה להם קנה-מידה אויביקטיבי לקבוע את השתות. בכ"מ (נא ע"ב) המשנה קובעת "כמה תהא הסלע חסרה ולא יהא בה הונאה", ומביאה מחלוקת תנאים: לפי ר"מ-1/24, לפי ר"י-1/12 ולפי ר"ש-1/6. ועל משנה זו הגמרא שואלת, "מאי שנא בטלית דלא פליגי?" ומביאה שני תירוצים. רבא מתרץ שהמשנה שלנו (בטלית) היא לפי ר"ש האומר גם שתות במטבע, ואביי אומר "טלית - עד שתות מחיל איניש, דאמרי אינשי, עשיק לגביך ושוי לכריסיך, סלע - כיוון דלא סגי ליה, לא מחיל" מהו פירוש דבריו של אביי? אין מחלוקת בטלית (סחורה), כי הכול מודים שכדי לכסות את הגוף, אדם מוכן להיות עשוק והוא מוחל יותר. יש לנו אם כן מעין קל וחומר, כלומר מה שאדם מוחל במטבע, על אחת כמה וכמה שהוא ימחל בטלית. ואולם, במטבע אין החכמים צריכים להניח, כמה אדם מוכן למחול, כיוון שהוא צריך להיות "עובר לסוחר", והבדיקה של החכמים היא אויביקטיבית ואינה תלויה בהרגשת לבו. ובסחורה, כיוון שהמחילה היא לכל הפחות כמחילה המרבית שבמטבע, קבעו חז"ל מחילה של שתות. על השאלה, "למה יש מחלוקת במשנה הדנה במטבע כיוון שאפשר לבדוק את השוק?" עונה בעל "מעניי חכמה" שאמנם כל המטבעות הנשחקים הנזכרים במשנה, עוברים לסוחר, אבל אחד פחות בדוחק, ואחד יותר בדוחק ולכן חלקו החכמים בקביעת גודל השחיקה המותרת. לפי זה השתות היא הערך הכי גבוה שאדם מוחל בשחיקת מטבע.

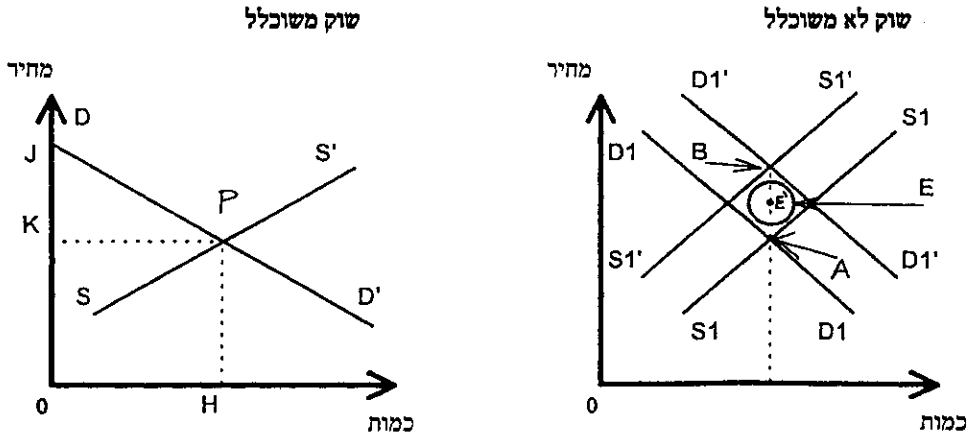
מכיוון שמספר הפרוטות שבמטבעות שהיו נהוגים בכבל, היה מספר המתחלק ב-6, היה נוח להם לחז"ל לקבוע את נקודת ההונאה בשתות (אם לא נקבל את דעת רמב"ן הנ"ל). כל מטבע - חוץ מן הפרוטה - מתחלק ב-6. כך בסחורה. שונה הדבר לגבי המטבע. כיוון שהשחיקה היא תהליך רצוף, השתות היא נקודה בקו שהסתברותה אפס, ותיאורטית אי-אפשר להגיע אליה כלל. אבל מכיוון שלמעשה מן הסתם המטבעות נשקלו במטבעות "סטנדרטיים", חוזר מצבם להיות כזה של סחורה.

6. המחיר הבסיסי לחישוב השתות לפי רא"ש

למעלה (בפרק 4) עזבנו את רצועת המחירים בשוק ששיכלולו לקוי, כדי לדון ברצועה של שמואל. נחזור עתה לרצועה ההיא. הפסיקה בהונאה ברצועה זו של המשנה נותרה לא-ברורה עד היום, ואפילו מדיינים חשובים כמו ר' זלמן נחמיה גולדברג ור' יעקוב בלוי לא הצלחנו לקבל תשובה על השאלה, "איזה מחיר מן המחירים השונים הקיימים בשוק מהוה בסיס לחישוב השתות". אפשר, אולי, להסיק מסקנה מדברי רא"ש (ב"מ פרק ד סי' כ). רא"ש מסתפק שם, אם מותר להונות בפחות משתות - מחד גיסא הרי עד שתות יש מחילה משום שכך היא דרך מקח וממכר, מכיוון שאין אדם יכול לצמצם, או משום שכתוצאה מעצם העובדה שאי-אפשר לצמצם, המתאנה מתייארש לזכות בבית-דין, אבל יהיה מה שיהיה, איסור ההונאה אפילו בפחות משתות איסור מן התורה הוא. שיקולים אלה עוסקים בהשלכת נטיותיו והרגשותיו של האדם על גמירות דעתו, הן בגלל תנאי השוק, הן בגלל המציאות שבבית-הדין. לעומת זאת טוען בעל "ספר החינוך" (מצוה שלז, שהזכרנו לעיל) שהחכמים קבעו מרווח, אשר בתוכו לא יהיה שייך איסור הונאה. לפי דעתו של רא"ש, שהמחילה אין כוחה יפה אלא מפאת יארושו של האדם, אין הבדל אם הקונה כבר נתן את הכסף או עוד לא נתן, שהרי החכמים קבעו, שהקונה הסכים למצב או התייארש לגביו, והרי דומים הדברים למה שאמרו בב"מ (כד ע"ב) "מצא כאן ארנקי מהו? אמר ליה, הרי אלו שלו. בא ישראל ונתן בה סימן, מהו? אמר ליה, הרי אלו שלו. והלא עומד וצווח! נעשה כצווח על ביתו שנפל, ועל ספינתו שטבעה בים". שונים הדברים לפי בעל "מחנה אפרים" והבנתו בדברי רמב"ם שאין כאן יאוש לפי קביעת חכמים, כלי התחשבות בהרגשותיו של כל אחד ואחד, אבל יש כאן מחילה לפי ראיות עינים, בתנאים מסוימים, כגון אם כבר שילם. דוב כזה הוא דוב של "הנהגה" שבו המוחזק יכול לומר, שהוא מן המיעוט, מפני ששונתו גבוהה, לעומת רוב של טבע (רוב נשים מתעברות ויולדות) ששונתו נמוכה, שאין המוחזק יכול לטעון כך. לפי בעל "מחנה אפרים" אין אפוא בעסקות האשראי שבהן הקונה הוא המוחזק, לא מחילה ולא גבול של זמן של הראיה לתגר. ב"פתחי תשובה" מובא מתוך שו"ת חוות יאיר תשובה בקשר לאדם שתבע את אונאתו אחר 21 שנה, ונפסק לטובתו, מאחר שהחשבון לא נסגר בכל אותן השנים. דעה זו מוציאה

מכלל דיני הונאה הקובעים זמן עד הראיה לתגר חלק גדול מן העסקות שנעשות בימינו.

בנוסף למה שהבאנו לעיל, רא"ש מעלה גם אפשרות אחרת- "כיוון דרך ממכר בכך דלפעמים הלוקח חפץ במקח זה, מוסיף עליו דמים יותר מכדי שוויו, ופעמים שהמוכר מזלזל בשומתו בממכרו לפי שאין חפץ זה ערב עליו, או שהוא דחוק למעות, הלכך עד שתות הוי בכלל דמי מקח ואין כאן שום אונאה כלל, וצ"ע". כלומר, כל המחירים באיזור מסוים הם ריאליים ואין בהם משום איסור הונאה. הגבול העליון של איזור זה הוא המחיר שהקונה נותן כשהוא "חפץ במקח", והתחתון הוא זה שנקבע על-ידי המוכר "שהחפץ אינו ערב עליו", או שהוא "דחוק למעות". דברי רא"ש אלה מצוטטים בטור ומובאים גם בשו"ע חושן משפט. והרי הדגמתה הגראפית:

לפי דעה זו של רא"ש יש לנו בעקומות של שוק לא-משוכלל רצועה של מחירים, AB, איזור E, ומרכזו של האיזור E, "השווי" (נקודה שלא הוזכרה בפירוש ברא"ש אבל חייבים לומר שהוא הנית את קיומה), וגבול תחתון ועליון, A ו-B. בהתבססם, אולי על מטבעות, קבעו חכמנו שאורך הקווים בין ה"שווי" וכל אחד מן הגבולות, הקווים E'A ו-E'B הוא E'C/6. בשוק הלא משוכלל המחירים נעים בין A ל-B כתוצאה מן המצב שרא"ש הסביר אותו הסבר מפורט. הנקודות משהו למעלה מ-B או משהו למטה מ-A הן נקודות-הונאה, ומקבילות לשער המוזכר בסוף פרק 2. מעבר לנקודות אלה - הדין הוא ביטול מקח. בתיאור של רא"ש הבדלי המחיר תלויים בעיקר בכוח ההתמקחות של הקונים והמוכרים. כמובן ישנם גורמים אחרים רבים אשר בגללם צורות עקומות ההיצע והביקוש קובעות רצועה של מחירים, ולא נקודה. מכל מקום, הסבריו של רא"ש מחייבים להסיק שהבסיס לחישוב ההונאה הוא לא A - הגבול התחתון ולא B - הגבול העליון, כי אם נקודה בתוך E, וסביר ביותר - E'.

7. מה כלול במחיר

התיחסותם של חכמינו לגבי מרכיבי ההוצאות הקובעים את מחיר הסחורה אינה אחידה. בסיפור של ר"י שהוזכרנו (בפרק 3), הגמרא מונה הוצאות שונות שמותר למוכר לקחתן בחשבון, אבל ישנן גם הגבלות. בבבא מציעא (נא ע"ב) נאמר: "ת"ר, הנושא ונותן באמונה. נותן לו שכר כתף, שכר גמל, שכר פונדק. שכר עצמו אינו נוטל". אין אנו עוסקים במשא-ומתן של הלכה גרידא. במקום אחר (ב"ק יא ע"א) קובעת הגמרא כעובדה שכך השוק פועל. כשהגמ' דנה בשאלה על מי מוטלות ההוצאות בענין העלאת נבלתו של שור שהורח לתוך בור, היא אומרת "דכבירא שויא זוזא ואגורא נמי שויא זוזא", ושואלת: "מי איכא כהאי גוונא? ומשיבה: " אין, דהא אמרי אינשי, כשורא דמתא בזוזא, כשורא דברא בזוזא".

מן האמור למעלה מסתבר שבחישוב מחירה של סחורה לא תמיד נלקחות כל ההוצאות בחשבון ולכן גם השוק אינו נותן תמיד ביטוי לשכר עצמו. ברור שכשאדם עושה את החשבון לעצמו, ללא התיחסות לשוק, אין הדברים כן. בב"מ נא ע"א כשהגמ' דנה בשאלה, מתי אדם טורח לאסוף פירות מפורזים, היא מיחסת לו עירנות מלאה לערך הטורח הכרוך באסיפת הפירות. **אגב, עובדה זו שהשוק אינו מעריך כראוי את שכר עצמו ואת טירחת היתר הכרוכה בעיבוד קרקע זיבורית, מסבירה יפה את התעלומה, למה היו יותר קופצין על קרקע עידית ומחירו היה זול יחסית בארץ-ישראל ובבבל, כחברה שהיו קיימות בה מעט מאוד לטיפונדיות.**

בירושלמי תרומות (פרק א' הלכה ב') יש התיחסות מעניינית לערך טורח המלאכה. בית הלל פוסקים שהתורם זיתים על שמן וענבים על יין אין תרומתו תרומה, אפילו בדיעבד. הגמ' שואלת ממקום אחר ששם פסקו, שהתורם מדבר שלא נגמרה מלאכתו לדבר שנגמרה מלאכתו, תרומתו תרומה, ומשיבה כאן "מפני גזל השבט" (העבודה שהכהן חייב עוד לעבוד כדי להוציא את השמן והיין). אבל לא תמיד השבט נגזל "הגע בעצמך שהיתה שעורה של אורז, נחת רוח הוא! (נחת רוח לאדם להיות כותש כל שהוא ואינו מקפיד - "פני משה").

8. הגדרת זמן מחילה

משנתנו דנה בעיקרו של דבר בשני דברים, בהגדרת שיעור ההונאה ובזמן שבתנאים מסוימים נותנים לקונה לחזור בו מן המקח. ברור מן המשנה שלמוכר עניין הזמן חשוב בהגדרת שיעור של ההונאה. הנזילות מצומצמת ועל כן יש למוכר רווח יותר גדול מזה שהוא בטוח, שהמכירה היא סופית ואינו חייב לחכות לסיומה עד סוף היום, מאשר מזה שיוכל להעלות את המחיר אפילו העלאה ניכרת. עדות נוספת למצב-נזילות זה היא הגמ' בבבא בתרא (מו ע"ב): "אמר רב הונא,

תליוהו וזבין - זביניה זביני; מאי טעמא? כל דמזבין איניש, אי לאו דאניס, לא הוה מזבין, ואפילו הכי זביניה זביני, וכן בכ"מ (נא ע"א): "לוקח - משום דקא אמרי איניש, זבנית קנית, אבל מוכר דאבווי קא מוכיד". כלומר, המוכר תמיד מפסיד, והוא מוכר בגלל לחץ הגזילות. (היום אנו אומרים שעיסקה מתבצעת בגלל שגם המוכר וגם הקונה מרוויחים בה).

איך מתיישבת הסתירה בין המשנה של תגרי לוד שלכאורה שמחו למכור, ובין התירוץ של הגמ' שהמוכר מפסיד? אפשר ליישבה בזה שאין התירוץ של "מוכר דאבווי קא מוכיד" אלא תירוץ של צריכותא שמספיק בו "כל דהו", אבל יותר נכון להניח שהמונה תגר כולל כמה סוגי סוחרים. התגר-ספסר ש"קונה ומוכר מיד תמיד" (רש"י שם ד"ה ספסר), "דזכנא משום דאתרמיא ליה זכנא אחריתי" (ב"מ נא ע"א), החנווני המוכר בהקפה (ב"מ עט ע"ב, שם קיב ע"ב), ורושם על פנקסו (ירו' שבת לח), מוכר את הסחורה, שהוא קונה בהקפה מן הסיטון, "חנווני גדול ומוכר פירות הרבה לחנוונים עניים ונותנים לו המעות על יד על יד כשהם מוכרים" וכו' (רש"י ב"מ מח ע"א ד"ה נתנה לסיטון מעל), והוא חנווני המוכר סחורתו מעט מעט (שו"ע חושן מפשט סי' רלא, כ), ואולי גם בעל-הבית כשמוכר כלים שאינם כלי ביתו. בדרך אגב אעיר, כי לדעת בעל תוס' יו"ט (שביעית פ"י, ב) שעור הקפה הוא שנה-שנתיים. החנווני אינו לחוץ, בעל הבית לפעמים לחוץ ולפעמים אינו לחוץ, והתגר-הספסר "שקונה מזה ומוכר לזה וחוזר וקונה ומוכר" (שו"ע אורח חיים סי' תקלט, ה, הגה) תמיד לחוץ.

משנתנו דנה בתגר מן הסוג האחרון, ולכאורה היא קובעת משך זמן שבו הקונים שלו יכולים לחזור.

9. הראיה לתגר משך - זמן או תהליך?

לא ברור, אם הגדרת "עד כדי שיראה לתגר" באה לקבוע משך-זמן גרידא או שמא היא מדברת בתהליך המתחייב כדי לתבוע את ההונאה. תוס' על אתר (ב"מ מט ע"ב ד"ה בכדי שיראה לתגר או לקרובו) מעירים "שלעולם יש שיעור אחד לפי מה שמצוי רוב פעמים שיוכל להראות לתגר", לפי זה אין אנו דנים אלא ביחידת-זמן אשר מעבר לה אין הקונה יכול לחזור. רמב"ם (הל' מכירה פ"ב הל"ו) מקצר את הזמן הזה בדבר "שאינ במינו שינוי והוא כולו שוה, כגון פלפלין וכיוצא בהן, הרי זה אינו חוזר אלא עד כדי שישאל על השער שבשוק בלבד".

בסחורות כאלה שנמכרות לפי קטיגוריות קבועות, כגון הפלפלין של רמב"ם, לא רק שההונאה שבהן היא פרוטה, אלא גם הזמן לתביעת ההונאה הוא מצומצם מאוד. בשביל הסחורות האחרות התגר, אשר על שומתו אנו סומכים, כפי שנבאר להלן, קובע גם את איכות הסחורה וגם את ערכה בשוק שאינו משוכלל. ההנחה היא, כמוכרן, שבסחורות רגילות המחיר אינו משתנה תוך כדי הזמן

הנועד להראות אותן לתגר. הראשונים שהיו חיים באירופה בימי-הביניים, הכירו שוק כזה ברוב המוצרים. ובכל זאת דן המרדכי (כתובות פרק ה', ד"ה המדיר) בסכסוך בעניין שליח-הקהל שקנה מעיל [לספר-תורה?], ונתעוררה בעיית תנועת המחיר בין שעת הקנייה והזמן הסביר להראות המקח לתגר.

אומנם מסתבר שלא כל המפרשים הבינו את ההראיה לתגר כמשך-זמן גרידא. מן הניסוח של המהריט"ץ (ח"א, ס' קה, ד"ה תשובה) "דאם יוכל להראותו לתגר ולא הראהו, אינו חוזר, וכן מזה של המהרי"ט, (שו"ת יט, ד"ה נשאלתי) ש"התובע צריך לברר", אפשר להסיק שאם אכן לא הראה את המקח לתגר, אין נזקקין לו, לא המוכר ולא בית-הדין.

10. הונאה בשכירות

אף-על-פי ש"השוכר קנה הגוף לפירותיו עד זמן קצוב, בדמים שנתן" (רמב"ם הל' שאלה ופקדון פ"פ א, הל"ה), או כפי שמוכא בבבא מציעא (נו ע"ב) על השכירות, "והאי נמי (השכירות) ביומיה מכירה- היא", אין מכירה זאת גמורה מכל הבחינות, שכן, למשל, **אין משכירין לעכו"ם שמא יכניס בו ע"ז, ומאכילין כרשיני תרומה לפרה שכורה מכוהן** (ע"ז טו ע"א). וניתן ביטוי להבדל זה בין מכירה ושכירות גם בדיון הונאה, שבשכירות אין הזמן שבו אדם יכול לתבוע את הונאתו קצוב (רמב"ם הל' מכירה פי"ג הלי"ז). מסתבר ששכלולו של שוק-השכירות גרוע מאוד, ושההבדלים במחירים גדולים, ואין מומחים מצויים שיכולים לקבוע את ההונאה.

11. תפקידו של התגר

דננו בפונקציות המסחריות של התגר ובבעיות ההגדרה שלהן. אך יש לתגר המתואר במשנתנו גם פונקציה של מומחה. בראשונים הוא נקרא, מנקודת-מבט של מומחיותו, "תגר ובקי בשומא" (רא"ש), או "תגר ובקי בסחורה" (רש"י במשנתנו ומהרי"ק). בסנהדרין (יד ע"ב) דנה הגמ' בקביעת ערכו של דבר שאין "דמיו ידועין", כגון פירות שהרקיבו או מעות שהחלידו, וקובעת שהוא נקבע "בשלושה לקוחות, אבל לא בשלושה שאינן לקוחות" ורש"י מפרש (שם ד"ה לקוחות) "סוחרים בקיאים בשומא", כלומר אנשים שרגילים לקנות אותה הסחורה, אף כי באותו הזמן הם אינם מעוניינים לקנות אותה. אי-אפשר להימנע מתמיהה על כך שעליהם אנו סומכים, מאחר שנאמר על התגרים או החנוונים, (שלפי רש"י הם שמות נרדפים), שאומנותן אומנות לסטים (ירוש' דף סה), ובמשנה (בבא מציעא ס ע"א) נאמר עליהם שהם אינם קונים יין שנתערבו בו מים, אלא כדי "לרמות בו".

לפי הדעה שחייבים ממש להראות את המקח, ולא מדובר סתם בקביעת משך-זמן, הדברים תמוהים, כאמור. אולם תוס' (סנהדרין יד ע"ב ד"ה בשלושה לקוחות) מפרשים בשם יש מפרשים שהשלושה שקובעים את המחיר, הם שלושה "שרוצין לקנותו, ויקח מי שיתן יותר". הר"י מיגש (סי' קפח) כותב "שאינ הכוונה במה שאמרה המשנה שום הדיינים בשומא, אלא בהכרזה... לפי שאין הקרקעות נמכרות בשומא אלא במה ששויים". ברור שאם אין ניגשים להכרזה, כמו שמפרש ר"י מיגש, בהשתתפות של רבים, הרי דרך העילוי בין שלושה אמורה להביא למחיר הכי קרוב למחיר השוק. אמנם הרעיון שהשומא היא עילוי תצטמצם לשלושה אנשים בלבד, צריך עיון.

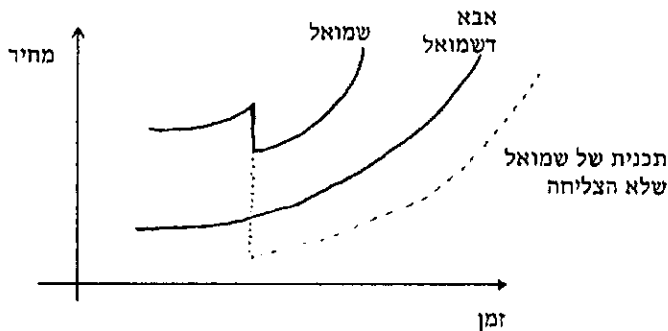
12. הקרוב

המשנה קובעת שהאחראים על השומא הם או "תגר" או "קרובו" (של הקונה). שתי בעיות בקביעה זו. (א) מהו מעמדו של הקרוב ולמה יש לקרובו של הקונה סמכות כלשהי ליתן תוקף לתביעת הונאה. (ב) לפי הדעה שההראיה לתגר אינה אלא קביעת משך-זמן, אין טעם באיזכור שתי ההראיות שונות: או שמשך-הזמן הנקבע הוא הקצר משניהם או הארוך משניהם. בספרא (בהר, ג) באה במקום המלה "קרובו" - בקי, ובוזה אנו מרוויחים רווח כפול, כי אז יורדת הבעיה של הקרוב התמוה, ואנו נשארים עם אחת משתי אופציות: התגר, לפי ההסבר של תוס' או הבקי, לפי רש"י באותו המקום. ברם, לא מצינו את השימוש "בקי" במקום "קרוב" אלא במקום אחד בודד.³ הקרוב נזכר בראשונים, בחידושים ובשו"תים פעמים אין ספור ללא שום הסבר, ולרוב כאלו זה דבר מובן מאליו. עם זאת יש מרבתינו שלכאורה התלבטו בהסמכה התמוהה של הקרוב, אף כי לא במפורש. ריב"ש, למשל, כותב "לתגר או לקרובו, ר"ל לבקיאין בשומתה", ומהריט"ץ כותב "לתגר או לקרובו שהם החכמים העומדים על המשפט". משו"ת הרא"ש (כלל ה ד"ה ששאלת) אנו למדים, לכל הפחות לפי השיטה שההראיה אינה מדומה, שהקרוב בא אחר התגר, "ובחפץ זה לא היו התגרים מכירים אותו, הלכך החזרה היתה תלויה בקרוביו". יש אולי להשלים את המלים האלה במלים "בעיר אחרת" לאור מה שנאמר בתשובה אחרת של הרא"ש שכשאינ תגר בעיר שבה אירעה ההונאה, הנתאנה שולח את הסחורה לקרובו שבעיר אחרת כדי להראותה לתגר שם. בכל אופן, בהיעדר התגר מתארך הזמן שנותנים לו לקונה. לפי השיטה שההראיה לתגר או לקרוב אינה אלא מדומה, קשה להסביר, מה תפקידו של הקרוב, שהרי הוא תמיד יותר "קרוב" מן התגר, ואין אפוא טעם באיזכור שניהם.

13. דחזיא ליה

בפרק 6 הבאנו את העקומות של קביעת מחירים. כרי לפשט נתרכז כאן בעקומות של השוק המשוכלל. כל האנשים שהיו מוכנים לשלם את המחיר הגבוה, דהיינו המחירים מ-K או מ-P עד J. אלו המטמצמה כמות הסחורה המוצעת ל-OH, היו מרוויחים מה שידוע מתורת הכלכלה כ-economic rent, כשהמחיר הנקבע הוא P, מחיר שבו נמכרת כל הסחורה המוצעת. ברוגמה שלנו הרווח של קבוצה זאת יהיה שווה לשטח של המשולש PKJ. האם כל אלה השייכים לקבוצה זו נכנסים בקטיגוריה של ר' כהנא, שהגמ' מספרת עליו בקידושין (ח ע"א), שקיבל סודרא בה' סלעים אף-על-פי שמחיר השוק היה פחות מזה, מפני "דחזי ליה", ששוה לו יותר? בסיפור של סודרא דרב כהנא מביא "בית יוסף" את דברי רמב"ם ומסביר שלפיהם לא יכול ר' כהנא לשום את הסודרא יותר מערך השוק אלא במקום שיש עוד מישהו שמוכן לשלם סודרא כזו תמורת יותר ממחיר השוק. "בית יוסף" הבדיל בין השוק שבו כולם עומדים יחד ומוכרים במקום אחד לבין אנשים שאינם ב"שוק" ולכן הם מוכנים לשלם יותר. לפי ההסבר שלנו השוק הלא-משוכלל כולל גם את אלה שמשלמים את המחיר ששילם ר' כהנא, ואין צורך בשני שווקים.

מה דין הונאה לגבי הקונים הללו שמוכנים לשלם יותר? רמב"ם פוסק שהמחליף שריון במחט, אין לו הונאה, כי איסור הונאה אינו חל אלא על ממכר, מפני שכתוב "כי תמכרו", ולא על חליפין. אבל בשו"ת "מור ואהלות" מובא שאין זה סתם גזירת-הכתוב בלי סברה, אלא ש"התורה ירדה לסוף דעת האדם המחליף כלי בכלי שחפץ בו, אפילו אם יודע ורואה שנתאנה בו, אינו נמנע מלקחתו וליתן לו כלי שאינו חפץ בו". מכוח סברה זו היינו אומרים שכל אלה שקנו במחיר גבוה מ-P והיו מוכנים לשלם מחיר זה, אין להם הונאה. אך לפי זה שוב נמצינו מבטלים חלק גדול מן החלות של תורת ההונאה, כי רק מעטים מאוד מוכנים לשלם בדיוק P, או P עם תוספת של שתות. אמנם, לפי האמת צריך להבחין בין אלה שהיו מוכנים לשלם יותר מ-P לפני שנקבע המחיר, אלה המהווים חלק של המודל שעל ידם נקבע P, ואלה שמוכנים לכך גם אחר קביעת המחיר. **הראשונים אינם אלא אנשים היפותטיים.** משנקבע המחיר, שוב אינם מוכנים לשלם, או מוכנים לכל היותר לשלם את השתות של הונאה. בשו"ת "מר ואהלות" הנ"ל ממשיך ושואל, "אם כן אף הקונה כלי במעות לא תהיה בו הונאה?" לכאורה הרי כאן קושיא מוצדקת שהרי לזה ששילם, שווה הכסף ששילם פחות מן החפץ שקנה, ולמוכר, הסחורה שמכר שווה לו פחות מן הכסף שקיבל, והרי זה ממש דומה לחילופין של מחט ושריון. התשובה היא שכשקנה דבר "המצוי לקנות במעות", יש לו הונאה, שכן במעותיו יכול לקנות בכל מקום. במחט ושריון אנו נמצאים בשוק

ששכלולו לקוי מאוד, שקשה למצוא את שני האנשים הרוצים דווקא בהחלפה כה נדירה. **למעשה דומה מצב לקונה מונופסוני הקונה ממונופול, מצב דומה מאוד לזה של קונה כלי-בית מבעל הבית, שאין בו דין הונאה.**

14. ההונאה בהמה ובמרגליות

המשנה בב"מ נו ע"ב מביאה הלכה מרבי יהודה "המוכר ספר-תורה, מרגלית ובהמה אין להם אונאה" וכרף נח: ע"ב שם הגמ' מביאה ברייתא המברילה בין ספר-תורה לבין בהמה ומרגלית. ספר-תורה "אין קץ לדמיה", וכל אחד יכול להיות בקטיגוריה של ר' כהנא, גם בלי ההגבלה של "בית יוסף", שאפילו אין מי שמשלם מחיר כזה אין בו הונאה. הטעם של העדר הונאה אצל הבהמה והמרגליות הוא שונה-מפני שאדם רוצה לזווגם. למה ראתה הברייתא צורך להבדיל בטעם של דברים שנשנו כמשנה בקבוצה אחת? רש"י (ד"ה לזווגן) מפרש "מי שיש לו שור יפה לחרישה, מחזור על אחר שכמותו לצמדו עמו בעול, שהמצמיד שור חלש עם הבריא, מקלקל את הבריא; וכן מרגלית נאה (עם חבירתה) למלאות עם חבירתה בזהב מן היחידית". מסתבר שהברייתא הבחינה בין שני סוגים אלה בגלל השוני שבניהם. בספר-התורה המוכר לא יקנה במחיר הגבוה מאוד שבו מדובר, אפילו אחר ניכוי רווח סביר, ולכן צריכה הברייתא להדגיש שחרף המחיר המופרז אין בו הונאה. שיכלול השוק של ספרי-תורה לקוי מאוד, וכמעט כל קונה רוכש ספר-תורה מסופר שיש לו "מונופול" על כתיבתו, ומנצל את ההזדמנות, שנזדמן לו קונה ששוה לו בזיווג בהמה או מרגלית אין הדבר כך. מרגלית או בהמה בודדת שוה מחיר מסוים, וצמד של זה או של זה שוה יותר מפי שניים גם לקונה וגם למוכר, וגם המוכר היה מוכן לשלם את המחיר הגבוה או קצת פחות ממנו בשביל הצמד. לא שייכת הונאה כאן מפני שבמקרה זה נולדה סחורה חדשה, הנסחרת בשוק אחר - בשוק של צמדים.

הערות

מאמר זה היה בסיס להרצאה שנתתי בבית ועד לחכמים כמוצא עילית ב-14.6.96 (כז' תמוז תשנ"ו) לאור המו"מ שהתנהל בהרצאה זאת רצויות ההערות הבאות:

1. השוק שבו שמואל ואביו מכרו ודאי לא היה שוק משוכלל ואינו תואם את הגררתינו של שוק כזה כתחילת המאמר. אם המחירים לא ירדו כששמואל סיפק את תבואתו, מסתבר ששאר המוכרים עשו מעשה שמנע את הירידה. ייתכן שהמחירים היו קשיחים בגלל ששאר המוכרים צמצמו את כמות האספקה שלהם בכמות דומה לזאת שהוסיף שמואל לשוק.
- ראה כעמוד הקודם הדגמה גרפית של השוק של שמואל ואביו בתהליך של עליית מחירים לפי התרחקות מזמן עונת הקציר.
2. כעל הטורים כבר הביא את החידוש הזה של המלה שתות הנמצאת בסופי תיבות של הפסוק בתורה האוסר את האונאה. (הערה של ד"ר פריז).
3. בתוספתא ב"מ נזכר גם כן בקי במקום קרוב (הערה של עו"ד קירשנבאום).